

Милена Давидовић

Балканолошки институт – Српска академија наука и уметности

СРПСКИ СКРИПТОРИЈУМ У СЕРУ И СРПСКО-РОМЕЈСКИ ПОЛИТИЧКИ И ЦРКВЕНИ ОДНОСИ¹

Резиме. У раду се испитује модел успостављања српског духовног, скрипторског и уопште културног центра у Серу током тридеценијске српске управе (1345–1371). При томе се посебна пажња обраћа на две значајне појединости: историјску – одлучење српског цара, патријарха и архијереја од Цариградске цркве, и географску – специфичан положај „богоспасног града Сера“ и његову близину Светој Гори и Бугарском царству Ивана Александра. Указивањем на одређене одлике ктиторске књиге митрополита Јакова (*Четвороблаговесник Јакова Серског*), у раду се, најпре, скицира државно-црквени програм српског владара и серског митрополита. У исто време, даје се оцена о успешности реализације тог програма у серској средини. Посредством рукописа које је митрополит Јаков даровао синајском манастиру настоји се указати на упућеност словенског духовног и културног центра на скрипторије на Светој Гори, али и на оне у средишњем делу Српског царства. Скицирање серског културног центра током тридеценијске српске управе довршава се истраживањем културног амбијента обликованог за време Теодосија, последњег серског митрополита српског порекла.

Кључне речи: Сер, скрипторијум, Јаков Серски, политичко-црквени односи, преписивачи

У прецизном временском оквиру, између 1345. године², када је српски владар Стефан Душан освојио ромејски град у источној Македонији, до новембра 1371, када се Сер, након искуства Маричке битке, из-

---

¹ Изследването е частично подкрепено от Българския Фонд по научни изследвания, проекта № КП-06-Н50/4 30.11.2020 „Южнославянски кописи и скриптории от XIV век (палеографска атрибуција и онлайн реперториум)“.

² Настојећи да прецизно утврди време Јаковљевог постављења на митрополитску столицу у Серу, Георгије Острогорски је изнео мишљење да је „Јаков напустио обале Бистрице и прешао у Сер знатно пре него што је градња цареве задужбине била завршена, а према новом резултату [...], и пре него што је уопште била започета“, в. ОСТРОГОРСКИ, Г. О серском митрополиту

нова нашао под управом Ромеја, могуће је разматрати српску културну и црквено-политичку активност у Серу. Заметање српске писмености у освојеним ромејским областима умногоме је било условљено динамичним српско-ромејским политичким и црквеним односима. Душаново заузимање Сера 24. септембра 1345. године одвијало се у време ромејских грађанских ратова, а промене у управи не само Серске митрополије већ и Свете Горе не би требало разматрати одвојено од важних догађаја што су се тада одвијали у Ромејском царству.³ Фебруара 1347. године на Сабору у Константинопољу окончан је, у корист паламиста, црквени спор између Варлаама Калабријског и Григорија Паламе. Тадашњи василевс, бивши патријарх и велики присталица Варлаама Калабријског, Јован XIV Калекас, збачен је с престола и протеран, а за новог цара прогласио се Јован VI Кантакузин. На патријарашки трон постављен је Исидор I, светогорски монах паламитске оријентације, док је за митрополита у Солуну именован Григорије Палама. У светлу тих промена у Цариградској цркви, треба разматрати и судбину Макарија, вишегодишњег серског митрополита антипаламитске оријентације, који је уз то био упорна присталица Палеолога и који је управљао Серском митрополијом у часу Душанове опсаде града⁴.

Током непуне три деценије, колико је Сер био под српском управом, Митрополијом су управљала тројица Срба: Јаков (1345*–1360), Сава (1360–1366) и Теодосије (1366–1375)⁵. Поуздан и близак српском владару, први игуман Светих Арханђела, Јаков је био добри зналац грчког језика, а сасвим је сигурно да су га красиле и друге вештине

Јакову. – *Зборник Филозофског факултета у Београду*, X, 1 (1968), с. 223. Из тога следи да долазак Јакова у Сер треба везати за време непосредно након што је ромејски град прешао у руке српског владара – крај 1345. или почетак 1346. године.

³ У грчком рукопису (бр. 62), у збирци манастира Светог Јована Продрома на Меникејској Гори, остављена је прецизна белешка о Душановом освајању Сера.

⁴ ФЕРЈАНЧИЋ, Б. *Византијски и српски Сер у XIV веку*. Београд: САНУ, 1994, с. 51 и нап. 259. Макаријево управљање Серском митрополијом Ерих Трап [Erich Trapp] омеђио је 1327. и 1347. годином, истакавши уз то да се након српског освајања Сера Макарије изместио у Цариград, в. TRAPP, E. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, I–XI. Wien, 1976–1991, No. 16273 (Makarinos). Имајући у виду промене у врху Цариградске цркве што су изазване исходом чувеног црквеног спора, мишљења смо да и долазак првог Србина на положај митрополита у Серу треба померити две или три године касније него што је то предложио Георгије Острогорски.

⁵ О хронологији управљања српских јереја митрополијом у Серу видети: ОСТРОГОРСКИ, Г. *Серска област после Душанове смрти*. Београд: Научно дело, 1965, с. 104–105.

неопходне јереју Српске цркве за управљање у ромејској средини⁶. Казујући о угледу који је Јаков уживао у Душановој држави, Ђорђе Сп. Радојичић је подсетио на одредбу српског владара, према којој је на државном сабору, заједно с игуманима бањским и дечанским, и забрдским, за засебним столом седео и игуман Арханђелā – Јаков⁷. Најранија потврда његове управе у Серу јесте акт суда Серске митрополије од октобра 1348. године, похрањен у архиву манастира Кутлумуша⁸. Није без значаја поменути да се на том документу, али и на осталим сачуваним судским актима, као и на једној повељи из времена његове управе Митрополијом, Јаков увек потписивао српским ћириличким словима⁹.

Премда је Сер тада био део Српског царства, основана је претпоставка да се постављењем Србина на митрополитску столицу у једном од дотада најважнијих ромејских центара требало изборити за увођење српског језика у богослужење у грчким храмовима. Борба за богослужбени статус старог српског језика, уз суверени грчки, изискивала је извесне вештине, јасан програм и истрајност српског митрополита. При томе, не би требало помишљати о преваги српског, односно словенског језичког елемента у световној и црквеној серској средини, јер до ње није могло ни доћи, већ је пре реч о „чврстом јединству грчког и словенског чиниоца“¹⁰. Служење на српкословенском у Серу нужно је претпостављало не само читање и појање, већ и писање на том језику, те није упитно да је заметање преписивачке активности у првим годинама српске црквене управе у Серу било резултат активности митрополита Јакова. У складу с тим, најпре се намеће питање ко су били преписивачи који су први писали српске књиге у Серу и у каквим су били односима с Митрополијом.

---

⁶ СТАНОЕВИЧЪ, Ст. Сѣрскій митрополитъ Їаковъ. – *Аннали Института имени Н. П. Кондакова*, X (1938), с. 95–98.

⁷ РАДОЈИЧИЋ, Ђ. Сп. Јаков Серски. Књигољубац и песник српски. – У: РАДОЈИЧИЋ, Ђ. Сп. *Творци и дела старе српске књижевности*. Титоград: Графички завод, 1963, с. 126.

⁸ Издање кутлумушког акта: LEMERLE, P. (ed.) *Actes de Kutlumus. Nouvelle édition remaniée et augmentée (Archives de L'Athos)*. Paris: Peeters, 1988, No 21, pp. 91–93. Премда је кутлумушки акт најранија (датирана) потврда Јаковљевог активности у Серу, не треба пренебрегнути могућност да је игуман Светих Арханђела на службу могао пристићи и неколико месеци раније, већ током пролећа 1348. године. Као серски митрополит Јаков се помиње и у оснивачкој хрисовуљи коју је Стефан Душан издао својој задужбини, међутим завршетак, с датумом издавања документа, није сачуван.

⁹ ФЕРЈАНЧИЋ, Б. *Византијски и српски Сер у XIV веку*, с. 101–104.

¹⁰ ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Писац и преводилац инок Исаија*. Крушевац: Багдала, 1980, с. 15.

Из најранијег времена Јаковљевог управе до нас је доспео само један рукопис – ктиторско *Четворојеванђеље*, које се под сигнатуром Add. MS 39626 чува у Британској библиотеци у Лондону¹¹. Други српски рукописи из овог времена, а чије место настанка са сигурношћу можемо везати за Сер и његову околину, нису сачувани. Та околност већ упућује на извесни опрез приликом закључивања о словенској, посебно српској преписивачкој активности у граду који је, пре свега, био важан културни, књижевни и уметнички центар Ромеја¹². У литератури је скренута пажња на угледне византијске породице настањене у Серу, од којих је на овом месту можда најважније поменути породицу Педијасим. У актима увек ословљаван као „премудар, правдољубив“, Никита Педијасим је, имајући у виду изостанак титуле и достојанства уз његово име, без сумње уживао посебно поштовање српског деспота Угљеше¹³. Углед овој серској породици прибавили су, најпре, Јован и Теодор, који су делали у првој половини 14. столећа. Док је први био посебно наклоњен критичком промишљању о филозофским делима и грчкој митологији, расправама о геометрији и музици, те састављању јампских стихова о рђавој и доброј жени, међу Теодоровим књижевним списима пажњу свакако побуђују списи о серском храму и чудима његових заштитника – Светих Теодора¹⁴. У таквом књижевно-културном амбијенту делао је не само преписивач *Четворојеванђеља* – расодер Калист, него и сâм митрополит. Четири стиха дата на почетку записа у два триода, дарована синајском манастиру Пресвете Богородице, бацају ново светло на књигољубивог митрополита Јакова. Даривалац књига се у њима поетски надахнуто обраћа Синају, моли за спас душе и уводи читаоце у белешку о приложеним књигама¹⁵.

---

¹¹ *Четворојеванђеље митрополита Јакова* је у неком тренутку из Сера доспело у манастир Светог Павла на Светој Гори, одакле га је Роберт Карсон (Robert Kurzon), потоњи барон Зоуч XIV донео у Лондон 1837. године. Његов син је рукопис предао Британском музеју, а кодекс је потом доспео у Британску библиотеку у Лондону. В. GAVRILLOVIĆ, Z. The Gospels of Jakov of Serres (London, B. L., Add. MS 39626), the family Branković and the Monastery of St Paul, Mount Athos. – In: CORMACK, R., JEFFREYS, E. (eds.) *Through the Looking Glass. Byzantium Through British Eyes*. London: Routledge, 2016, p. 135.

¹² Подсећамо на мишљење професора Трифуновића да је, упркос мало сачуваних трагова, некада било већег књижевног и преписивачког рада на српкословенском у самом Серу, в. ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Писац и преводилац инок Исаија*, с. 16.

¹³ ОСТРОГОРСКИ, Г. *Серска област после Душанове смрти*, с. 86.

¹⁴ ОСТРОГОРСКИ, Г. *Серска област после Душанове смрти*, с. 86–87; РАДОЈИЧИЋ, Ђ. Сп. *Стари српски књижевници (XIV–XVII века). Расправе и чланци*. Београд: Издавачко и прометно А. Д. Југоисток, 1942, с. 84–85.

¹⁵ ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Писац и преводилац инок Исаија*, с. 18.

Ктиторско *Четворојеванђеље* митрополита Јакова полууоставним писмом на 302 пергаментна листа исписао је поменути расодер Калист у саборној цркви Светих Теодора, у седишту Серске митрополије¹⁶. Рукопис је без Теофилактовог предговора и припада старијој текстовној традицији четворојеванђеља. Опсежни Калистов запис заузима обе стране 293. листа и с различитих аспеката осветљава околности у којима су се први покушаји писања на српском одвијали у Серу. У завршним редовима белешке Калист је, најпре, посегнуо за двоструким датирањем свог рада. Уз византијску годину писања књиге – 6863, што одговара 1354. или 1355. години од Христовог рођења, Калист је извршио и посредну датацију, наводећи да је књига писана у дане „доброродног и побожног и богољубивог, а превисоког и самодржавног цара Стефана, првога цара Срба и Грка, и веома му вољене добродне и побожне и богољубиве његове царице Јелене, и сина му веома вољеног, доброизрасле младице побожности, краља Уроша, и у дане свепреосвећеног и богопоштованог првог патријарха Срба и Грка кир Јоаникија“¹⁷. Како се патријарх Јоаникије представио 3. септембра 1354. године¹⁸, а у запису нема назнаке да је благопочивши, усталило се мишљење да је књига морала бити завршена у првим данима септембра 1354. године, пре него што је вест о његовој смрти стигла у Сер.

Из записа се, даље, може закључити да је Калист настојао прецизно описати околности у којима је радио на овом препису. Најпре је посведочио вољу серског митрополита, наручиоца рукописа:

[...] повелѣ оубо написати. многыѣхъ. неизреч(е)нныхъ(ь). и неизглад(голад)ныхъ(ь) великихъ знаменій и чудесъ господ(а) и в(ог)а и спас(а) н(а)ш(е)го і(со)у(с) х(рист)а. сирѣчъ(ь). четворобл(а)говѣстникъ. съ многою любовию и желаниемъ(ь). и радъ(ь)деженемъ д(оу)ховнымъ(ь) и трудомъ многомъ притежа нег(о). и украси него. тако н(е)во съ звѣздами красно кс(тъ). по написаніюмъ [...]¹⁹

¹⁶ CLEMINSON, R. *The Anne Pennington Catalogue. A Union Catalogue of Cyrillic Manuscripts in British and Irish Collections*. London: University of London, 1988, No 77, pp. 119–121.

¹⁷ Превод, односно препев доносимо према: ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Писац и преводац инок Исаија*, с. 17.

¹⁸ ДАНИЛО, арх. *Животи краљева и архиепископа српских*. Београд: СКЗ, 1935, с. 288.

¹⁹ „(...) да се напишу неизречена, неизговорена велика знамења и чудеса Господа Бога и Спаса нашег Ису Христа, то јест Четвороблаговесник, с многом љубављу и жељом, духовним пламеном и трудом многим његовим (Јаковљевим, М. Д.), и украси га као и Бог сазвезђа красно, по написаном.“

Рукопис је дигитализован и у отвореном приступу доступан за истраживање, в. https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?index=0&ref=Add_MS_39626.

Дословно тумачење истакнутог дела записа допушта закључак да је Калист унео запис тек након што је књига била у потпуности украшена, односно након што је на листу испред записа изведен портрет митрополита Јакова²⁰.

Посредно изведена Калистова датација, у којој се помињу царска породица и патријарх, посебно је значајна са становишта политичко-црквених односа између Ромејског и Српског царства, односно Цариградске и Српске цркве. Ктиторска књига Јакова Серског је, као што ћемо видети, склупчана с проблемом одлучења Српске цркве од Цариградске и посебно последицама које је такав чин оставио у Серској митрополији. Према истраживањима Георгија Острогорског, одлучење српског цара, патријарха и његових јереја наступило је у време првог Калистовог патријарховања – између 10. јуна 1350. и новембра 1353. године²¹. Настојећи да с више прецизности утврди када је дошло до анатеме, он је био мишљења да је „до таквог оштрог иступања Цариграда против српског цара и његове цркве дошло у време кад је између Византијског и Српског царства постојало отворено ратно стање, а такво стање владало је на почетку Калистова патријарховања“²². Другим речима, Г. Острогорски је био уверења да је до анатемисања морало доћи у јесен 1350, у време контраофанзиве Јована VI Кантакузина у Македонији, те да закаснили чин цариградског патријарха треба тумачити по најпре као акт подршке војном походу ромејског цара у обарању српске власти у некадашњим византијским областима²³.

Премда се у литератури неретко наилази на мишљење да поступак цариградског патријарха није имао истинску тежину, свдећи га, управо, на *политички* чин који је одговарао актуелним околностима²⁴, одлучење српског „цара са патријархом и његовим архијерејима“²⁵, морао је оставити последице на српску црквену управу у освојеним ромејским областима. Ослањајући се на казивање настављача архиепископа Данила, разумљиво је да је анатема пала и на Јакова, који је у то

---

²⁰ Међу истраживачима посебно заинтересованим за историју настанка *Серског четворојеванђеља* постоје опречна мишљења о томе да ли у преписивачу, расодеру Калисту, треба видети и илуминатора књиге или је пак портрет митрополита Јакова рад неког другог лица – сликара из Сера или Солуна.

²¹ ОСТРОГОРСКИ, Г. *Серска област после Душанове смрти*, с. 129.

²² Опет тамо.

²³ Опет тамо.

²⁴ Миодрог Југовић је истакао да се бацањем анатеме на Српско царство и Патријаршију Цариградска црква „солидарисала са византијском државном политиком“, в. ЈУГОВИЋ, М. Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских. – *Богословље*, 3 (1934), с. 258; ОСТРОГОРСКИ, Г. *Серска област после Душанове смрти*, с. 129.

²⁵ ДАНИЛО, арх. *Животи краљева и архиепископа српских*, с. 289.

време већ био на положају серског митрополита. Уколико се има у виду да је Митрополија и након успостављања српске власти у Серу сачувала структуру без ситних промена – „митрополитов клир је остао *грчки*, а само су митрополити били Срби“²⁶, утолико не треба сумњати да је „одлученом“ Јакову био отежан положај, а сасвим сигурно и оспоравано право служења (архијерејске) литургије.

О сложености Јаковљевог положаја у Серској митрополији, посебно након одлучења, унеколико се може наслутити и из записа расодера Калиста. Отпочињући белешку мишљу да Бог човекољубљем својим сваког човека спасе, те да човекољубље све ствара, Калист је сасвим кратко казивао о сагрешењу и преступу првог човека, али и Божјој вољи да изведе сина свога. Сажето казивање о прародитељском греху сменила је прича о Христовом рођењу, крштењу, страдању и васкрсењу, да би потом у средиште наративне пажње били постављени апостоли којима је дато да истину о Христовом животу даље преносе и проповедају. Калистова пажња је, затим, усмерена на архијереје који „стадо своје напасаше жезлом правде и храном вером (...) и правим путем иђаху истини Божијој, великом пастиру и учитељу“, да би се коначно зауставила на узору доброг архијереја – „свепресветлом митрополиту преславнога и богоспаснога града Сера, кир Јакову, (који) многа храбра и добра дела учини“²⁷. Упркос „отпадништву“ од Васељенске патријаршије, преписивачева белешка је, очигледно, од првог реда па све до помена Јакова била у служби обликовања својеврсне похвале српском митрополиту. У уводним редовима истакнуту мисао о Божјем човекољубљу што спаси првог отпадника, али и сваког човека, не би требало тумачити само унутар поетичких оквира средњовековних записа. Напротив, иницијална позиција теме спасења и отпадништва у запису имплицитно потцртава околности у којима је пребивао српски митрополит и у којима је настајала његова књига. Истицањем тих двеју великих тема у првим редовима своје белешке, расодер Калист је, између осталог, прибавио и актуалност преписаној књизи.

У вишеструком значајном запису расодера Калиста, који би се могао поделити у неколико засебних, мањих целина, нарочиту пажњу побуђују посвета и посредно изведена датација. Према Калистовом казивању, *Четвороблаговесник* митрополита Јакова начињен је у славу Господа Бога, пречисте његове матери, светог и славног архијереја чудотворца Христова Николе и светих великомученика и победоносаца Христових Теодорā. Помен Светих Теодорā не изненађује будући да је

---

²⁶ ОСТРОГОРСКИ, Г. *Серска област после Душанове смрти*, с. 105.

²⁷ [...] стадо својеу пас(а)юшоу. жьзлом(ь) правды. и пицено вѣры. и сьмотрен'ми. [...] и право правецѣ словь истинь в(о)ж)не. великомуу пастыроу и оучителю. и всепрѣвс(вѣ)щенномѣ митрополитоу. прѣславнаго и в(о)госп(а)снаго град(а) сѣра. кур' іаквоу мнѣгых(ь) оубо тог(о), доблыхъ, и великыхъ исправленіи сѣтвор'шоу [...].

препис, као што се наводи на крају записа, настао у храму посвећеном овим светима. Преписан у седишту Митрополије и у непосредној Јаковљевој близини, *Четвороблаговесник* је и дарован том храму, да буде у њему непосредно читан. У посвети је, међутим, наведен и чудотворац Свети Никола. Премда није непознато да је у Серу био врло раширен култ овог светитеља, помен Светог Николе, чини се, треба разумети спрам још једног аспекта. У грчком рукопису (бр. 62), у збирци манастира Светог Јована Продрома на Меникејској Гори, „забележено је да су српски гардисти 24. септембра 1345. године четвртог индикта освојили серску тврђаву, а да је у недељу 25. септембра краљ Стефан Душан ушао у доњи град и присуствовао служби у митрополији“²⁸. По освајању Сера, српски краљ је, дакле, учествовао у литургији што је била служена управо у цркви Светог Николе, док се црква Светих Теодорā налазила у средишту Сера и мало северније од главног пута²⁹.

Имајући у виду важност титулатурних формула наведених у последњим редовима Калистове белешке, још једном ћемо истаћи да је *Четвороблаговесник* преписан „у дане добродног и побожног и богољубивог, а превисоког и самодржавног Стефана, првога цара Срба и Грка, и веома му вољене добродне и побожне и богољубиве његове царице Јелене, и сина му веома вољеног, доброизрасле младице побожности, краља Уроша, и у дане свепреосвећеног и богопоштованог првог патријарха Срба и Грка кир Јоаникија, лета 6863, индикта 8“³⁰. Према сачуваним изворима, запис на крају *Серског четворојеванђеља*, како се још ова књига назива у литератури, представља једини извор у коме је кир Јоаникије сигниран као „први патријарх Срба и Грка“. Сматрајући да је с прогласом Царства и Патријаршије 1346. године дошло до промене у титулатури поглавара Српске православне цркве, Миодраг Југовић је приметио да „са првим патријархом Јоаникијем то изгледа није (био) случај“³¹. Српски краљ и потоњи цар, Стефан Душан, ословљавао је патријарха Јоаникија неколиким варијантама: „господин и отац ми светог ми царства пресвештени кир Јоаникије“, или „господин патријарх кир Јоаникије“, или „пресвештени патријарх српски кир Јоаникије“³². У фрагментима о постављењу патријарха Јоаникија и патријарха Саве, настављачи архиепископа Данила Другог посегнули су за једноставним обликом титуле – „патријарх српски“³³. Очигледно одступање па-

---

²⁸ ФЕРЈАНЧИЋ, Б. *Византијски и српски Сер у XIV веку*, с. 62.

²⁹ Опет тамо, с. 64 и нап. 321 и 322.

³⁰ ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Лисац и преводилац инок Исаија*, с. 17.

³¹ ЈУГОВИЋ, М. Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских, с. 257. Навод је прилагођен ортографском систему савременог српског језика.

³² ПУРКОВИЋ, М. *Српски патријарси средњега века*. Диселдорф: Српска православна епархија западноевропска, 1976, с. 28, 59–60.

³³ ДАНИЛО, арх. *Животи краљева и архиепископа српских*, с. 288, 289.

тријарашке титулатуре од царске, Миодраг Југовић је тумачио тиме да је „можда само цар Душан требало бити *цар Срба и Грка*, а патријарх Јоаникије имао остати само *патријарх Срба*, да се не би вређала осетљивост грчког свештенства“³⁴. Изузетну титулу патријарха Срба и Грка³⁵, која се најпре среће у запису ктиторске књиге митрополита Јакова, Миодраг Пурковић је, опет, објаснио усклађивањем титула цара и патријарха, те да је Калист „под утицајем царске титуле, по истом обрасцу, исписао и патријархову титулу“³⁶. Није упитно да је између титулатурних формула световног и црквеног поглавара успостављен принцип симетрије и да је патријархова титула изведена према обрасцу царске, међутим, чини се да закључак о расодеровом усклађивању не исцрпљује могућа тумачења. Штавише, он се показује недовољним када се има у виду да је књига преписана међу грчким клерицима, с намером да буде читана у серском катедралном храму.

У прилог тези да објашњење треба тражити и на другој страни, сведочи чињеница да се назначена титулатурна формула – *патријарх Срба и Грка*, готово доследно и без изузетка наводила уз Саву, Јоаникијевог наследника на српском патријарашком трону. Два српска кодекса – *Богословље Јована Дамаскина*, које се чува у хиландарској збирци под бројем 393, и *Апокалипса с тумачењима*, из рукописне збирке Библиотеке Румунске академије (BAR, Cod. Slav. 100)³⁷, чувају, „у вјазу“ изведене, потписе патријарха Саве. У литератури је изнето мишљење да је наведене потписе на крају ових књига, вероватно, оставио патријарх Сава својеручно, те да у патријарху треба препознати и преписивача кодекса³⁸. Применом атрибутивног метода, Катарина Мано-Зиси је утврдила да је писар *Апокалипсе с тумачењима* један од тројице препи-

---

³⁴ ЈУГОВИЋ, М. Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских, с. 258.

³⁵ Део – и Грка, истакла је ауторка ових редова.

³⁶ ПУРКОВИЋ, М. *Српски патријарси средњег века*, с. 28–29. Милош Ивановић нам је скренуо пажњу да када је титулатура патријарха у питању треба имати у виду да не располажемо ниједном повељом патријарха Јоаникија, те да се инскрипције у документима цара Душана нису нужно морале поклапати с патријарховим интитулацијама и потписима. На овом месту користимо прилику да још једном изразимо захвалност колеги Милошу Ивановићу на пажљивом читању и упућеним коментарима и сугестијама.

³⁷ PANAITESCU, P. P. *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR*. Vol. I, București: Editura Academiei Republicii populare Romîne, 1959, pp. 127–128; ВАСИЉЕВ, Љ., ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, М., ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Б. Ново датирање српских рукописа у Библиотеци Румунске академије наука. – *Археографски прилози*, 2 (1980), № 8, с. 47.

³⁸ БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд: САНУ: Народна библиотека СР Србије, 1978, с. 155; ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Преводилац и писац инок Исаја*, с. 25–26.

сивача *Богословља Јована Дамаскина* и један од неколико именом непознатих сарадника анагноста Јована³⁹. С обзиром на то да је писао књиге за највише црквено лице и да је радио у скрипторијуму анагноста Јована, реч је, свакако, о преписивачу „високог ранга и провереног квалитета“⁴⁰. Њему је атрибуиран још један препис Апокалипсе с тумачењима, у збирци старина Псковског музеја (бр. 2), као и највећи текстуални блок у хиландарском зборнику аскетских и хагиографских састава (бр. 472). Осим истоветне писмовне слике, у псковској апокалипси и хиландарском зборнику уочена је и идентична заставица византијског типа са сликаним цветовима, лишћем и пупољцима⁴¹. Имајући у виду пажљиво изведене патријархове потписе и истакнуту заставицу, умешност и таленат овог посленика писане речи потврђени су и у ликовном изгледу књиге.

Патријархове потписе на крају хиландарског и букурешког рукописа, према свему судећи, треба тумачити као ктиторске⁴². С обзиром на то да је реч о књигама које улазе у круг тзв. монашке литературе, намењене за васпитавање и усавршавање црноризаца, није немогуће да су апокалипса с тумачењем и аскетско-хагиографски зборник били намењени управо самом патријарху.

Текстовном садржином истоветна, два ктиторска потписа патријарха Саве разликују се, ипак, у једном, наизглед незнатном, детаљу. Пре него што обратимо пажњу на њега, да подсетимо да су, на Атосу, основни текст *Богословља Јована Дамаскина* (Хил. 393) и *Апокалипсе с тумачењима* (BAR, Cod. Slav. 100), као и ктиторски потписи патријарха Саве исписани руком истог преписивача, на хартији из 1355/1360. године⁴³. Ови рукописи су, дакле, преписани у годинама непосредно након што је некадашњи хиландарски игуман Сава постављен за патријарха Српске цркве. У фрагменту о постављању Саве на патријарашки трон, настављач архиепископа Данила наводи да је Сава хиротонисан на сабору, српском и грчком, који је цар Душан сазвао крајем новембра 1354. го-

---

³⁹ МАНО-ЗИСИ, К. Анагност Јован, хиландарски писар друге половине XIV века. – У: ИВИЋ, П. (ур.) *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*. Београд: САНУ, 1995, с. 236–237, 241.

⁴⁰ МАНО-ЗИСИ, К. Анагност Јован, хиландарски писар друге половине XIV века, с. 241.

⁴¹ Опет тамо, с. 236.

⁴² Катарина Мано-Зиси не сматра довољно уверљивом претпоставку да је патријарх Сава преписао хиландарски и букурешки рукопис, те да је пре реч о ктиторским потписима на крају ових кодекса. Опет тамо, с. 237.

⁴³ ВАСИЉЕВ, Љ., ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, М., ЈОВАНОВИЋ, Б. Ново датирање српских рукописа у Библиотеци Румунске академије наука, № 8, с. 47; СТАНКОВИЋ, Р. *Водени знаци хиландарских српских рукописа: XIV–XV века*. Београд: Народна библиотека Србије, 2007, с. 61.

дине у Серу⁴⁴. С обзиром на то да је цар Душан, према изворима, боравио у Серу током јесени 1354. и зиме 1355. године⁴⁵, није искључено да је у његовој близини, такође, у Серу, након постављења боравио и патријарх Сава. Према томе, сасвим је могуће да је патријарх Сава кодекс наручио за своју библиотеку у Серу, при чему титулација у његовом потпису сигнира простор где ће ове књиге, баш као и *Серско четворојеванђеље*, бити читане. То допушта закључак да се титулатурна формула наведена уз Јоаникијево име у Калистовом запису усталила за време патријарха Саве и да је очито била везана за територију Сера и његове околине. Штавише, чини се да не би било претерано мишљење да је српска црквена управа у Серу посебно инсистирала на таквој титулацији. С обзиром на то да је њоме назначавана функција српског архијереја, сасвим је извесно да на њу грчки клир није благонаклоно гледао нити пристајао.

На титулације српског цара и патријарха није се с одобрењем гледало, међутим, ни на Светој Гори. Грчке повеље издате светогорским манастирима од 1346. до смрти цара Душана чувају устаљени грчки потпис српског владара – „Стефан у Христу богу верни цар и самодржац Србије и Романије“⁴⁶. Исти потпис српског цара уочава се и у грчким повељама издатим приватним лицима и манастирима у источној Македонији⁴⁷. Док је, с једне стране, истакнута титулатурна формула била доследно истицана у потписима на крају грчких хрисовуља, Светогорци су се, с друге стране, придржавали уступка који им је гарантован у тзв. општој хрисовуљи, коју је Стефан Душан издао светогорским манастирима два месеца након освајања Сера. Уступак се састојао у томе да управа српског краља буде призната на Светој Гори – „да се помиње име краљевства [...] по целој Светој Гори и у Јерису и у целој његовој околини“, с тим „да се никада не спречава помен цара Ромеја, него да се помиње у првом реду његово име, а онда и име [...] краљевства“⁴⁸. Подсећајући на формулу којом су Светогорци ословљавали Стефана Душана, Георгије Острогорски је истакао да су они признавали српског владара за цара, те да су га „називали чак и својим царем и господаром,

---

⁴⁴ ДАНИЛО, арх. *Животи краљева и архиепископа српских*, с. 289.

⁴⁵ ПУРКОВИЋ, М. Итинерар краља и цара Стефана Душана. – *Гласник Скопског научног друштва*, XIX (1938), с. 241.

⁴⁶ SOLOVJEV, A., MOŠIN, V. A. (ur.) *Grčke povelje srpskih vladara. Diplomata graeca regum et imperatorum Serviae* (репринт издање). London: Variorum Reprints, 1974, s. 41, 51, 63, 83, 93, 103, 115, 131, 173, 189. Одступања од истакнуте титулатурне формуле уочавају се у *српским* потписима Стефана Душана, на крају хрисовуља издатим манастиру Зографу, Лаври Светог Атанасија и Ватопеду. Опет тамо, s. 71, 123, 147.

⁴⁷ Опет тамо, s. 75, 161, 167, 183, 199.

⁴⁸ Опет тамо, s. 33.

али не и царем Ромеја⁴⁹. Царску титулу, уистину ограничену на Србију, српском владару признао је и ромејски цар Јован V⁵⁰.

Дистинктивни детаљ између два ктиторска потписа патријарха Саве у хиландарском и букурешком рукопису огледа се у графијском решењу за којим се посегнуло у исписивању последњих речи у потпису – Сава, други патријарх Срба и Грка. Као што је већ истакнуто, потпис је великим словима варзилком у оба кодекса (Хил. бр. 393 и BAR, Cod. Slav. 100) исписао анонимни сарадник анагноста Јована. Одступање се уочава у потпису на крају *Апокалипсе* (BAR, Cod. Slav. 100), где су последње две речи пренета у нови ред и, уместо великим, исписане малим словима – САВА :В: ПАТРИАРХЪ СРЪБЛЕМЪ / и грѣкѣмъ. С обзиром на то да је преписивачу била на располагању готово цела страна листа, не може бити речи да га је недостатак простора приморао на такво графијско решење. У исто време, не би се могло мислити ни о томе да је смењивање великих слова малим имало за циљ постизање некаквог визуелног ефекта. Прихватљивим се, према томе, чини објашњење да је у таквом графијском избору садржан и посредован став преписивача а сасвим могуће и читавог круга његових светогорских сарадника према титулацији патријарха Саве, и то њеном другом делу – и Грка. Истакнуто одступање је, самим тим, још једна потврда да потписи нису могли бити остављени руком самог патријарха.

Неколико година након одлучења српског цара, патријарха и јејеја Српске цркве од Васељенске патријаршије, надасве прецизне титулатурне формуле у Калистовом запису, као и у минијатурном натпису, биле су, према свему судећи, у служби одређеног (политичког) програма српског цара и серског митрополита Јакова. Истицање Грка поред Срба у патријарашкој титули Никола Радојчић је сматрао разумљивим и једним од знакова изграђивања једне утврђене државноправне терминологије, оправдане чињеницама⁵¹. Титулација изведена уз портрет митрополита Јакова, ктитора књиге, сасвим одговара истакнутом мишљењу. Ближе левој маргини на задњој страни 292. листа, уз митрополитову фигуру чита се следећи натпис: Смерени митрополит града Сера и његове околине, кир Јаков – смѣрени митрополит[ъ], сѣра град[а] и странама њ(о). кѣр[ъ] ѣкѣв(ъ). Поред митрополитског достојанства, у њему је прецизно наведена и територија која је била под црквеном управом српског архијереја.

⁴⁹ ОСТРОГОРСКИ, Г. *Серска област после Душанове смрти*, с. 119.

⁵⁰ У хрисовуљи Хиландару, издатај јула 1351. године, ромејски цар назива Душана „преузвишеним царем Србије и љубазним ујаком царства ми“, в. ФЕРЈАНЧИЋ, Б., ЂИРКОВИЋ, С. *Стефан Душан: краљ и цар (1331–1355)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005, с. 282–283.

⁵¹ РАДОЈЧИЋ, Н. *Српски државни сабори у средњем веку*. Београд: СКА, 1940, с. 141.

Натпис уз минијатуру и титулатурне формуле изведене у Калистовом запису, дакако, треба тумачити неодвојиво од казивања неименованог хагиографа о цару Стефану Душану и последицама његових поступака. Између наноса расположење изазваног тренутком у коме је састављен фрагмент о постављењу другог српског патријарха, открива се историјски слој који објашњава сложену позицију српских јереја након Душановог освајања грчких градова и уздицања Српске цркве у патријаршију. Данилов настављач је најпре забележио да је, по савету патријарха Јоаникија, Стефан Душан одагнао цариградске митрополите који су били по градовима његове области. Казивање непознатог хагиографа о судбини грчког клира у освојеним ромејским градовима унеколико је проблематизовао Георгије Острогорски, сматрајући да су ромејски митрополити и епископи напуштали своје градове будући да нису пристајали на чин српског владара којим су дотадашње епархије одвојене од Цариградске и припојене Српској цркви⁵².

Друга важна појединост у казивању Даниловог настављача тиче се реакције Стефана Душана након што је њега и српског патријарха с архијерејима патријарх Калист одлучио од Цариградске цркве:

Када је ово било, покаја се цар, и заиска разрешење за ово зло, и није могао наћи *ради достојанства и градова*.⁵³

Премда је иницијатива постојала још за времена Стефана Душана, до измирења двеју цркава није тада могло доћи управо због *градова и достојанства* – титула. Имајући то у виду, долазимо до два закључка: титулатурне формуле у Калистовом запису, као и натпис уз представу митрополита Јакова, изведени су с посебном намером и идејом, док доследност у формулацијама и прецизност у навођењу граница распростирања Јаковљеве црквене управе упућују на то да је у састављању Калистовог записа и минијатурног натписа морао учествовати сâм митрополит⁵⁴.

Да се улога митрополита Јакова у серској средини нарочито желела истаћи, несумњиво потврђује његов портрет изведен на листу што претходи Калистовом запису с похвалом серском митрополиту. Портрет митрополита Јакова у *Серском четворојеванђељу* јединствен је пример у целокупном српском рукописном наслеђу⁵⁵. Највећа између

---

⁵² ОСТРОГОРСКИ, Г. О серском митрополиту Јакову, с. 225.

⁵³ ДАНИЛО, арх. *Животи краљева и архиепископа српских*, с. 289. У курзиву истакла ауторка ових редова.

⁵⁴ Исто црвено мастило којим је минијатура осликана и натписи око њега исписани допушта закључак да је минијатура с натписима ако не изведена трудом самог расодера Калиста, онда свакако под његовим надзором.

⁵⁵ Насупрот томе, у бугарским старим књигама из истог времена, као што су *Лондонско четворојеванђеље* (*Четворојеванђеље Ивана Александра*) и *Манасијева хроника*, осликане фигуре ктитора кодекса нису биле реткост.

свих других елемената, фигура митрополита Јакова, представљеног као старијег човека, доминира на златној позадини⁵⁶. С нимбом око покривене главе⁵⁷, серски митрополит је представљен у епископској одежди⁵⁸. Погледа управљеног у вис и предан молитви, он у полусагнутом положају пружа руке према Христу и дарује му четвороблаговесник. У горњој зони десног дела минијатуре, у сегменту неба, представљен је Господ с ореолом око главе: у левој руци држи завијени црвени свитак, док десном благосиља Јакова. Између фигуре Бога и Јакова а изнад четворојеванђеља постављеног на амвону, натписан је на српском текст приношења митрополитовог дара:

сии чет(ь)воробл(а)говѣстникъ, пріношѣ ти въ даръ бл(а)д(и)ко мои х(рист)е

Даривање четворојеванђеља било је устаљена пракса међу хришћанским владарима и високим црквеним достојанственицима на православном Балкану. Када је реч о српском средњовековном наслеђу, тема приношења дара Господу иконографски је представљена, пре свега, на ктиторским композицијама у средњовековним српским манастирима, док је *Серско четворојеванђеље* усамљен пример у српској рукописној традицији средњег века. Аналогно моделу храма што ктитор приноси као дар, на троделном амвону постављено је четворојеванђеље које митрополит Јаков приноси Господу. Књига је великог формата и раскошног повеза. Њена представа на једнако богато украшеном амвону потцртава њену намену, тј. да ће бити читана управо у катедралном храму Серске митрополије.

Пажљиво просторно распоређена на минијатури у *Серском четвороблаговеснику*, три натписа испостављају три важне теме. На десној страни минијатуре, између фигура митрополита и Господа је, као што смо видели, текст приношења дара, док је на супротној, левој страни, изведена прецизна титулатурна формула. У горњој зони дат је натпис Јаковљеве молитве за опроштај грехова⁵⁹. Извесно је да је тема приношења дара повезана с молитвом за опрост грехова и спас душе, при

---

⁵⁶ СИРКУ, П. Стари српски рукописи са сликама. – *Летопис Матице српске*, 197 (1899), с. 39; HARISIADIS, M. Les miniatures du tetraevangile du mitropolite Jacob de Serrès. – In: *Actes du XIIIe congrès international d'études Byzantines*, T. III. Beograd: Comité Yougoslave des études Byzantines, 1964, p. 126.

⁵⁷ Предмет којим је покривена митрополитова глава побудио је посебну пажњу истраживача, в. WALTER, Ch. The Portrait of Jakov of Serres in London. Additional 39626. Its place in Palaeologue manuscript illumination. – *Zograf*, 7 (1976), pp. 65–72.

⁵⁸ HARISIADIS, M. Les miniatures du tetraevangile du mitropolite Jacob de Serrès, pp. 126–127.

⁵⁹ Мара Харисијадис је утврдила да је реч о првом тропару у молитвама након седме катизме псалтира, в. HARISIADIS, M. Les miniatures du tetraevangile du mitropolite Jacob de Serrès, p. 129.

чему представа Господа како благосиља Јакова није од малог значаја. С једне стране, обраћање Господу на српском језику, додатно подражено словенском лексемом – *четвороблаговесник*, испоставља се моделом озваничења служења на српском у храму Светих Теодорā. С друге пак, молитва Јакова за спас душе не може се читати одвојено од теме Божјег човекољубља, назначене у запису на следећем листу. Другим речима, између минијатуре Јакова Серског и Калистовог записа постоји изразита семантичка веза. Божије благосиљање митрополита, представљено на минијатури, у потпуном је сагласју с Калистовим писањем о Божјем човекољубљу које спаси не само првог отпадника него и све његове грешне синове. Господ не само да улишава митрополитову молитву већ му даје благослов да служи литургију у катедралном храму у Серу. Тиме је, с једне стране, митрополит Јаков потврђен достојним држања Свете литургије у серској саборној цркви, док је, с друге стране, у истом храму озваничено служење на српском језику. Упоредо с тим, имплицитно је прихваћена и титулатурна формула изведена у натпису с леве стране митрополитове фигуре а српској црквеној управи у Серу потврђен легитимитет у највишем, литургичком оквиру. Вратимо ли се на расодеров запис, у њему је, између фигуре Адама и његових синова отпадника, назначеним у првим редовима белешке, и побожних и племенитих чланова царске породице и патријарха, наведеним на крају, успостављен контраст који не изневерава покајање за грех, назначено у натпису изнад митрополитове фигуре, али ни државно-црквену замисао, посредовану титулатурним формулама.

Назив ктиторске књиге Јакова Серског испоставља се као још једно обележје српског, односно словенског центра у Серу. У заглављима сва четири јеванђеља (л. 5г, 89г, 145г, 229г) грчка лексема *јеванђеље* доследно је замењена словенским обликом *благовествованије* (добра вест), у чему дакако треба видети отклон од грецизације. Замена грчке лексеме *четворојеванђеље* словенском – *четвороблаговесник*, доследно је спроведена у расодеровом запису, као и у митрополитовом обраћању Господу, натписаном између фигуре митрополита и Исуса Христа. Словенска лексема *благовесник*, односно *четвороблаговесник*, с једне стране, постаје сигнификантно место у књизи Јакова Серског, и представља још један напор успостављања праксе писања и служења на српском језику, док, с друге стране, она непосредно комуницира и с атрибутима који су наведени уз чланове царске породице и патријарха у завршним редовима Калистовог записа. Цар Душан је *благородан* и *благочастив*, царица Јелена је, такође, *благородна* и *благочастива*, њихов син краљ Урош је *благоизрасли* и *благочастиви*, и најзад патријарх Јоаникије је *благочастиви*. Стилски поступак „плетеније словес“ и стални епитети, што се неретко наводе уз висока световна и црквена лица, у Калистовом запису добијају додатну семантичку вредност и бивају употребљени с одређеном функцијом.

Део истог програма српског владара и Српске цркве, којим се настојао успоставити српски духовни, књижевни, културни и најзад политички центар, био је, сасвим сигурно, и месецослов расодера Каллиста. Према расодеровом календару, приложеном на крају *Четвороблаговесника* (л. 294г–299в), било је предвиђено прослављање само двојице српских светаца – Светог Саве и Светог Симеона. Разумљиво је да се њиховим избором у ромејској средини настојао успоставити култ двојице српских светих који се налазе у корену светородне лозе Немањића.

Уколико је ктиторска књига митрополита Јакова, макар и посредно, посведочила државно-црквени програм српског владара и серског митрополита, намеће се питање колико је замисао о успостављању и развијању српског скрипторијума у Серској митрополији остварена. Пре него што се посегне за оцењивањем, не треба губити из вида близину Сера суседном царству Ивана Александра, с једне, и Свете Горе, с друге стране. Специфичан географски положај „богоспасног града“ омогућио је да су се, осим Ромеја и Срба, ту морали наћи превођењу и писању вични појединци из бугарског језичког круга. У Серу су, тако, постојале околности за развијање вишејезичне писмености, која је унеколико наликовала на ону која је током 14. столећа била негована на Светој Гори.

Да су у серској монашкој средини били високо вредновани светогорски преписи, сведоче књиге дароване синајском манастиру Пресвете Богородице. Основни текст *Цветног* (Синај, Манастир Свете Катарине, Slave 24/0) и *Посног триода* (Синај, Манастир Свете Катарине, Slave 23/0) исписан је на бугарској редакцији. Око комплета највише се трудио главни преписивач Гаврил, коме су у преписивању помагали сарадници, исписујући мање или веће текстуалне целине⁶⁰. Према Гавриловом запису на предњој страни 389. листа *Посног триода*, препис је завршен у бугарском манастиру Зографу, на Светој Гори. Белешка на задњој страни 392. листа нешто је млађег датума и записана је руком непознатог преписивача на старом српском језику. У *Пентикостару* стихови митрополита Јакова и белешка о даривању дати су и на грчком језику. Организација посвете на српском и грчком језику обликована је на истоветан начин у оба триода – после четири митрополитова стиха следи прецизна белешка о даривању:

---

⁶⁰ О преписивачу Гаврилу и његовим сарадницима, међу којима је један био монах Серапион, в. ПОПОВ, Г. Новооткрито сведение за преводаческа дейност на български книжовници от Света Гора през първата половина на XIV в. – *Български език*, 5 (1978), с. 402–410; ПОПОВА, Т. Колко ръце са писали Постен (23) и Цветен (24) триод от манастира Света Екатерина на Синай. – *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, 2 (1999), с. 41–52.

У сина[и] у свѣта моего синаніе. у сина[и] у
силно мое к[ъ] тебѣ желаніе. Иже въ огниѣ у
палима(ь) съблюде се. съблюди ме ут[ъ] уг[ъ]на
вѣсѣноуѣщаго.

Сѣр[ъ]скы ѣакъвъ митрополитъ посла сие книги
въ синаю. и приложи є пр(е)ч(ь)с(ь)тѣи д(е)вѣ
м(а)т(е)ри.

Иже и по имени писана быше заѣ. соугоубьнѣ
трипѣсньць и часословѣць. ѿс(ь)лтирь и
ч[ъ]тение златоустово. ѣако да ю вѣрѣцоу
въ часѣ въ зданіа грѣховѣ избавителницоу
вскоупѣ и прѣд(ь)стателницоу.

И м(о)лю соу братио срьблѣнѣ вскоупѣ и гръке.
симъ книгамъ, не втѣмѣлемымъ быти ут[ъ]
дома пр(е)ч(ь)с(ь)тѣи д(е)вы до вѣкы. к[ъ]то ли
дръзнѣ втѣти сие съ с(и)номъ ѣне х(ри)с(то)мъ
соудѣ да имать.

въ лѣто .ѿ.ѿ.ѿи. ѿндиктион(ь) .гг.

ц(а)р(ь)ствоующим(ь) въ нас(ь)
в(а)гоучствивимъ ц(а)ремъ стефану оурошоу
и матери него монахи[и] елесавет(ь).⁶¹

У сине у свѣта моего синаніе. у сина[и] у
силно мое к[ъ] тебѣ желаніе. Иже въ огниѣ у
палимад съблюде се. съблюди ме ут[ъ] уг[ъ]на
вѣсѣноуѣщаго.

Сѣр[ъ]скы ѣакъвъ митрополитъ посла сие книги въ
синаю. и приложи є пр(е)ч(ь)с(ь)тѣи д(е)вѣ
м(а)т(е)ри.

Иже по имени писана быше заѣ соугоубьнѣ
трипѣсньць. и часословѣць, пс(ь)лтирь и ч[ъ]тение
златоустово. ѣако да ю вѣрѣцоу въ час(ь) и
въ зданіа грѣвѣхо⁶² избавителницоу вскоупѣ
прѣд(ь)стателницоу.

И м(о)лю вскоу братио ср(ь)блѣнѣ вскоупѣ и гръке
симъ книгамъ не втѣмѣлемымъ быти ут[ъ]
дома прѣч(ь)с(ь)тѣи д(е)вы до вѣкы. к[ъ]то ли
дръзнѣ втѣти сие. съ с(и)номъ ѣне х(ри)с(то)мъ
соудѣ да имать амин(ь).

въ лѣто .ѿ.ѿ.ѿи. ѿндиктион(ь) .гг.

ц(а)р(ь)ствоующим(ь) въ нас(ь) в(а)гоучствивимъ
ц(а)ремъ стефану [оу]ресоу. и матери него монахи
елесавет(ь).

Не може са сигурношћу одговорити на питање због чега су митрополитови стихови, са записом о даривању књига, исписани на крају

⁶¹ „О Синају, о светлости моје сијање!

О Синају, о силно ми за тобом жуђење!

Ти што у огњу неопалѣна сачува се,

сачувај ме од огња што вечно гори!

Серски Јаков митрополит посла ове књиге на Синај и приложи их пречистој Девѣ Матери, и то поименце како су овде записане: Трипеснац у два дела, и Часословац, Псалтир и Читање Златоустово – да бих ја имао у часу плаћања за грехе избавителку, а уједно и предстатељницу.

И молим сву братију Србље и с њима Грке, да ове књиге неутуђиве буду од дома пречисте Деве до века. Ко ли дрзне да ове отме, са Сином њеним Христом суд нека има!

У лето 6868 (1359), индиктион 13, за владавине у нас благочастивог цара Стефана Уроша и матере његове монахиње Јелисавете.“

Превод донет према: БОГДАНОВИЋ, Д. (ур.) *Шест писаца XIV века*.
Београд: Просвета, 1986, с. 69.

⁶² Преписивачева грешка у словном редоследу.

оба триода. Како записе није исписала иста рука, међу њима се могу приметити неколике разлике. Садржински истоветна, два записа разликују се у неколико детаља. Писар записа у *Посном триоду* чува у писању оба јер, док то није случај с исписивачем белешке у *Пентикостару*, код кога се уочава само танко јер. За разлику од уским, уставним словима исписане белешке на крају *Цветног триода*, запис прибележен на *Посном триоду* одаје утисак неуредности и непажљивости. Да је запис у *Посном триоду*, вероватно у брзини, оставила непажљива рука, потцртавају нарочито два места: једно је неправилан облик имена српског цара – *Уресу*, место Урошу, а друго је метатеза у речи *грьвъѡ*. Писмовна слика двостубачно организованог записа на крају *Цветног триода* упућује на вештог преписивача, који је, највероватније, радио на Светој Гори. Она је слична, али не и истоветна, писмовној слици Мирослава, једног од преписивача Сарајевске крмчије (Сарајево, Стара црква, бр. 222)⁶³. Палеографске одлике записа на крају синајског *Цветног триода* и сарајевског преписа *Законоправила* указују на светогорску превенијенцију преписивача, што би се можда могло тумачити тиме да су обојица радила у истом скрипторијуму на Светој Гори.

Уочена сличност у писмовним сликама намеће питање када и како је светогорски комплет триода доспео у Сер, одакле је потом послат на Синај. Према записи што следе за стиховима митрополита Јакова на последњим листовима триода не откривају митрополитове побуде за даривање синајске монашке заједнице, неке претпоставке се могу извести. Није немогуће да су монаси Богородичиног манастира упутили серском митрополиту Јакову, данас несачувану, молбу у којој су изложили потребу за новим преписима богослужбених књига. Том приликом, они су се могли пожалити и на неиспуњавање обавезе Дубровчана о исплати Стонског дохотка, који је синајском манастиру потврдио још Стефан Душан. „Одговором“ на претпостављену молбу синајских монаха могли су бити повеља цара Уроша Дубровчанима, издата у априлу 1357. у Рибнику под Призреном⁶⁴, и дар митрополита Јаков, послат на Синај 1359. године⁶⁵.

---

⁶³ MOŠIN, V., TRALJIĆ, M. S. Ćirilski spomenici u Bosni i Hercegovini. – *Naše starine*, VI (1959), br. 25, s. 77; СТИЈЕПАНОВИЋ, С., СЕРАФИМ, пр. *Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека* (фототипско издање). Добрун: Дабар, 2013. Према запису прибележеном на врху 192. листа, који је уједно и почетак 26. свештице рукописа, на преписивању *Законоправила* био је упослен Мирослав.

⁶⁴ Палеографска анализа и транскрибован текст повеље, в: ПОРЧИЋ, Н. *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2017, бр. 85, с. 270–271.

⁶⁵ Митрополитови стихови са записом о даривању књига синајском манастиру остављени су у *Цветном триоду* најпре на српском (л. 373r), а затим и

Белешке монаха Гаврила, главног преписивача триодā, потврда су да су две књижне целине с триодним циклусом преписи изузетне вредности. Науштрб графијског изгледа, Гаврилове књиге су преписи настали према репрезентативним предлошцима. На неколико места у књизи монах Гаврило је оставио писано сведочанство да је преписивао с нових превода триода, при чему се једнако служио преводима старца Јосифа и Закхеја Философа. Реч је о двојници наведених преводилаца на бугарски језик, који су припадали светогорској групи истакнутих, образованих појединаца која је у првој половини 14. столећа предано радила на новим словенским преводима грчких богослужбених књига. Имајући то у виду, било је сасвим очекивано да се такве књиге нађу у дарованом комплету митрополита Јакова.

Премда нема непосредних писаних потврда да ли су се књиге већ налазиле у Серу или су из Свете Горе, на Јаковљев упит, послате у Сер, како би даље биле прослеђене монашкој заједници на Синај, извесно је да је митрополит Јаков био не само састављач стихова него и творац записа⁶⁶. Сасвим је сигурно да је белешка о даривању првобитно исписана на *Цветном триоду*, можда управо руком светогорског монаха-преписивача који је светогорске примерке триода донео у Сер. Исто тако, нема сумње да је запис у *Посном триоду* настао према оном у *Пентикостару*, при чему се чини могућим и то да је белешка у *Посном триоду* унета накнадно, и то можда на Синају. Подстицај таквом поступку била би намера да се обележе сви кодекси које је даровао митрополит Јаков, што се чини разумљивим када се има у виду да је (додатну) вредност књизи давало и лице које је књигу поклонило.

Поред комплета триода, међу књигама дарованим манастиру Свете Богородице били су и часословац, псалтир и читање Златоуста. Рукописни часословац Сергеј Јурјевич Темчин идентификовао је с *Богослужбеним зборником* (Синај, Манастир Свете Катарине, Slave 2/O + Slave 32/N)⁶⁷, што је исписан трудом сиринићког преписивача Равуле⁶⁸. Након што је напустио место првог игумана Светих Арханђела, да би до-

---

на грчком језику (л. 373v). У грчком запису прецизирано је да је 22. септембра 6868 (1359) Јаков Серски послао књиге на Синај.

⁶⁶ Концепт записа саставио је, сасвим сигурно, митрополит Јаков, а преписивачи су их пренели у триоде.

⁶⁷ Један лист *Богослужбеног зборника* пронашао је и описао Јоанис Тарнанидис, в. TARNANIDIS, I. C. *The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Mount Sinai: St. Catherine's Monastery, 1988, pp. 172, 209. Идентификацију Часослова с Богослужбеним зборником, в. ТЕМЧИН, С. Ю. Сербский столпный апракос Равулы (ок. 1353 г.): происхождение, особенности языка, структура. – *Slavistica Vilnensis*, 52(2) (Kalbotyra 2003), с. 141.

⁶⁸ Атрибуцију је извела Луција Цернић, в. ЦЕРНИЋ, Л. Белешке о писарима неких српских рукописа у манастиру Свете Катарине на Синају. – *Археографски прилози*, 4 (1982), с. 21–22.

шао на службу у Сер, Јаков је наставио одржавати везе са сиринићким преписивачима. Један од тих учених појединаца који су писали књиге на ширем простору Сиринићке жупе био је Равула. Сличност хартија на којој су исписани поменута повеља цара Уроша и *Богослужбени зборник* указује на то да је овај преписивач радио у близини српског двора у Рибнику⁶⁹. У прилог томе да је цар Урош био ктитор Равулиног преписа унеколико говори и помен његовог имена у запису дариваоца Јакова Серског. Помен цара Уроша и његове мајке – монахиње Јелисавете (царице Јелене) у записима триода последњи су (сачувани) извори у којима се заједно помињу цар-син и монахиња-царица-мајка. Нема сумње да се таквом формулацијом настојало истаћи и то да су син и мајка заједно управљали наслеђеним Царством а у оквиру њега и серском облашћу⁷⁰.

Записи у триодима последња су позната сведочанства о активности Јакова Серског, те се сматра да је убрзо након даривања синајског манастира преминуо⁷¹. О преписивачкој и, уопште, културној активности у Серу из времена управе његовог наследника, митрополита Саве, нема сачуваних рукописа. Након што је Јовану Угљешу у јесен 1363, односно најкасније пре јесени наредне, 1364. године, додељено деспотско достојанство⁷², на српском двору у Серу је, осим монахиње-цари-

---

⁶⁹ На хартијама ових списа уочен је исти водени знак – крушка с два листа, у двама сличним варијантама. Крушка с два листа на хартији повеље одговара бр. 4311, а *Богослужбеног зборника* бр. 4402, у албуму водених знакова В. Мошина и С. М. Траљића, в. ПОРЧИЋ, Н. *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, с. 270; TARNANIDIS, I. C. *The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*, р. 172; ТЕМЧИН, С. Ю. *Сербский столпный апракос Равулы (ок. 1353 г.): происхождение, особенности языка, структура*, с. 144.

С изузетком *Богослужбеног зборника*, исписаног на хартији, главни материјал који је Равула користио био је пергамент. Иако нема непосредних потврда, могуће је, макар у равни претпоставке, размишљати да је цар Урош, на потицај Јакова Серског, био ктитор Равулиног преписа, тако што је обезбедио неопходан материјал за писање и, вероватно, платио Равулин рад.

⁷⁰ Георгије Острогорски је био изричит да су „Урошева врховна права дуго поштована, те да се он лојално помињао као цар на првом месту“, али да у Серу „никакве стварне власти није имао, па се постепено престало и са формалним помињањем његовог имена“, в. ОСТРОГОРСКИ, Г. *Серска област после Душанове смрти*, с. 5.

О том лојалном помињању цара Уроша дакако да је посебно водио рачуна најближи сарадник царске породице, митрополит Јаков.

⁷¹ Према Ђорђу Трифуновићу, митрополит Јаков је умро између 1360. и 1361. године, в. ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Писац и преводилац инок Исаија*, с. 15.

⁷² СУБОТИЋ, Г., КИСАС, С. *Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској гори. – Зборник радова Византолошког института*, 16 (1975), с. 170; КОРАЋ, В. *Света Гора под српском влашћу. – Зборник радова Византолошког института*, 31 (1992), с. 133.

це Јелисавете-Јелене, живела и породица деспот Јована Угљеша – деспотица Јелена, будућа монахиња Јефимија, и син Угљеша Деспотовић⁷³. Духовни и културни амбијент Серске митрополије све до 1371. године, када је деспот Угљеша погинуо у бици на Марици, обликовали су митрополит Теодосије, две књигољубиве жене – монахиња Јелисавета (царица Јелена) и деспотица Јелена, и светогорски старац, инок Исаија⁷⁴. Везан на извештан начин за серско књижевно средиште, инок Исаија је, у Серу или на Светој Гори, завршавао два важна српска преписа у одсудној, 1371. години⁷⁵. Данас изгубљен (или уништен) рукопис *Псалтира* познат је само на основу записа прибележеног тајним писмом на последњем листу Сарајевске крмчије (Сарајево, Стара црква, бр. 222). Дешифрован и у српском преводу, тајнопис инока Исаије гласи:

Овај божаствени псалтир написа се благочастивој и христољубивој и превисокој госпођи деспотици кира Јелени године шест хиљада осамсто седамдесет и девете.⁷⁶

Наручилац књиге је, према белешци преписивача инока Исаије, била деспотица Јелена – жена Јована Угљеше и будућа монахиња Јефимија⁷⁷. С обзиром на то су две смрти – сина-јединца, Угљеше и оца, ћесара Војихне, претходиле Јелениној наруџбини, препис је, засигурно, био намењен њеном интимном читању, те да је „деспотица Јелена тражила утехе у псалмима Давидовим“⁷⁸.

---

⁷³ Претпоставка је да је у Серској области са својом породицом живела и Јелена, сестра деспота Јована Угљеше. Она је била жена Николе Радоње, који је био син севастократора Бранка Младеновића и брат Вука Бранковића.

⁷⁴ О иноку Исаији и његовим књижевним, преводилачким и преписивачким радовима писано је на више места, в. ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Писац и преводилац инока Исаија*. Крушевац: Багдала, 1980; СТАНЧЕВ, К. Археопагитският корпус в превода на Исаяя Серски. Археографски бележки. – *Археографски прилози*, 3 (1981), с. 145–152; ШПАДИЈЕР, И. Инок Исаија. – У: ШПАДИЈЕР, И. *Светогорска баштина*. Београд: Чигоја штампа, 2014, с. 112–118.

⁷⁵ ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Монахиња Јефимија. Књижевни радови*. Крушевац: Багдала, 1983, с. 14.

⁷⁶ ТОМИН, С., ДРАГИН, Н. Трагом једног записа у Сарајевском препису Законоправила Светог Саве. – У: *Монахиња Јефимија. Новија сазнања*, пр. С. ТОМИН, Н. ПОЛОВИНА. Нови Сад: Платонеум, 2022, с. 107.

⁷⁷ У студији Светлане Томин и Наташе Драгин коначно су отклоњене недоумице у вези с идентификовањем о којој деспотици Јелени је реч, в. ТОМИН, С., ДРАГИН, Н. Трагом једног записа у Сарајевском препису Законоправила Светог Саве, с. 105–123, са старијом литературом.

⁷⁸ РАДОЈИЧИЋ, Ђ. Сп. *Стари српски књижевници (XIV–XVII века). Расправе и чланци*, с. 17.

Премда је деспот Угљеша ктиторским делањем одржавао живе везе са Светом Гором, чини се да је одсудну улогу у успостављању књижевно-културних веза световне аристократије у Серу са угледним светогорским монахом Исаијом имао управо митрополит Теодосије⁷⁹. У запису о Маричкој бици, на крају свог превода списа Псеудо-Дионисија Ареопагита, инок Исаија је оставио „читав мали духовни портрет митрополита Теодосија“⁸⁰. У такав портрет серског митрополита уклапа се и кратак натпис – „велики и свети муж“. Вољом деспотице Јелене натпис је утиснут у полеђину иконице, коју је њеном сину даровао управо митрополит Теодосије⁸¹. Два преписа, Псалтир деспотице Јелене и Исаијин превод Псеудо-Дионисијевих списа, сведоче у прилог томе да је у време управе митрополита Теодосија Сер био изузетан духовни и културни центар, у коме се једнако водило рачуна о духовности чланова владарске породице и словенској монашкој заједници.

Сачувани судски акти потврђују да је и након пораза на Марици митрополит Сера још неко време био Теодосије. Српско, односно словенско средиште у „богоспасном“ граду Серу, чини се, да потпуно замире 1375. године. Захваљујући преговарачком умећу цариградске делегације, коју је предводио инок Исаија, 1375. године је коначно постигнуто измирење Српске и Цариградске цркве⁸². Исте године преставио се и патријарх Сава. Како је, у условном оквиру између 1345. и 1375. године, о духовним и културним приликама у Серској митрополији сачувано највише извора из времена управе митрополитā Јакова и Теодосија, могући су неколики закључци. Премда се постављањем блиског Душановог сарадника на митрополитску столицу у Серу настојао утврдити снажан политички и културни српски центар, историјске околности и, посебно географски положај Сера – близина Светој Гори и Бугарском царству, претпостављали су једновремено развијање грчке, српске и бугарске писмености. Немалу улогу у повезивању ова три језичка елемента имала је, сигурно, и царица-монахиња Јелена-Јелисавета, сестра бугарског цара Ивана Александра, која је у Серу боравила све до битке на Марици.

---

⁷⁹ Подсећамо и на сусрет монахиње Јелисавете (царице Јелене) и старца Исаије који се одвио средином 14. века на Светој Гори, где се царска породица склонила услед налета куге.

⁸⁰ ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Писац и преводилац инок Исаија*, с. 46.

⁸¹ ЈУХАС-ГЕОРГИЈЕВСКА, Љ. *Књижевно дело монахиње Јефимије*. – У: *Монахиња Јефимија. Новија сазнања*. Нови Сад: Платонеум, 2022, с. 21.

⁸² БОГДАНОВИЋ, Д. *Измирење српске и византијске цркве*. – У: БОЖИЋ, И., ЂУРИЋ, В. Ј. (ур.) *О кнезу Лазару*. Београд: Филозофски факултет, 1975, с. 81–91.

Током три деценије, политичко и књижевно средиште у Серу било је и након смрти цара Душана везано за царски двор крај Призрена, старајући се једнако и о словенској монашкој заједници на Синају. Чињеница јесте и да оно није прекидало везу са Светом Гором и атоским скрипторијумима.

ИЗВОРИ

Четворојеванђеље митрополита Јакова, Лондон, Британска библиотека, Add. MS 39626 https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?index=0&ref=Add_MS_39626 [прегл. 22.11.2022. год.].

Четворојеванђеље Ивана Александра, Лондон, Британска библиотека, Add. MS 39627 https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_39627&index=1 [прегл. 22.11.2022. год.].

Посни триод, Синај, Манастир Свете Катарине, Slave 23/0 <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279385512-ms/?sp=2&st=image> [прегл. 22.11.2022. год.].

Цветни триод (Пентикостар), Синај, Манастир Свете Катарине, Slave 24/0 <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279385524-ms/?sp=2> [прегл. 22.11.2022. год.] .

Богослужбени зборник, Синај, Манастир Свете Катарине, Slave 2/0 + Slave 32/N <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279387387-ms/?sp=1&st=image> [прегл. 22.11.2022. год.].

Апокалипса с тумачењима, VAR, Cod. Slav. 100.

Богословље Јована Дамаскина, Манастир Хиландар, бр. 393.

ДАНИЛО, архиепископ. *Животи краљева и архиепископа српских*. Београд: СКЗ, 1935.

ПОРЧИЋ, Н. *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2017.

СТЈЕПАНОВИЋ, С., СЕРАФИМ, пр. *Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека* (фототипско издање). Добрун: Дабар, 2013.

LEMERLE. P. (ed.) *Actes de Kutlumus. Nouvelle édition remaniée et augmentée (Archives de L'Athos)*. Paris: Peeters, 1988.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

БОГДАНОВИЋ, Д. Измирење српске и византијске цркве. – У: БОЖИЋ, И., ЂУРИЋ, В. Ј. (ур.), *О кнезу Лазару*. Београд: Филозофски факултет, 1975, с. 81–91.

БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд: САНУ: Народна библиотека СР Србије, 1978.

БОГДАНОВИЋ, Д. (ур.) *Шест писаца XIV века*. Београд: Просвета, 1986.

ВАСИЉЕВ, Љ., ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, М., ЈОВАНОВИЋ, Б. Ново датирање српских рукописа у Библиотеци Румунске академије наука. – *Археографски прилози*, 2 (1980), с. 41–68.

ЈУГОВИЋ, М. Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских. – *Богословље*, 3 (1934), с. 253–272.

ЈУХАС-ГЕОРГИЈЕВСКА, Љ. Књижевно дело монахиње Јефимије. – У: ТОМИН, С., ПОЛОВИНА, Н. (пр.) *Монахиња Јефимија. Новија сазнања*, Нови Сад: Платонеум, 2022, с. 15–48.

КОРАЋ, В. Света Гора под српском влашћу. – *Зборник радова Византолошког института*, 31 (1992), с. 1–199.

МАНО-ЗИСИ, К. Анагност Јован, хиландарски писар друге половине XIV века. – У: ИВИЋ, П. (ур.) *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*. Београд: САНУ, 1995, с. 231–242.

ОСТРОГОРСКИ, Г. *Серска област после Душанове смрти*. Београд: Научно дело, 1965.

ОСТРОГОРСКИ, Г. О серском митрополиту Јакову. – *Зборник Филозофског факултета у Београду*, X, 1 (1968), с. 219–226.

ПОПОВ, Г. Новооткрито сведение за преводаческа дейност на български книжовници от Света Гора през първата половина на XIV в. – *Български език*, 5 (1978), с. 402–410.

ПОПОВА, Т. Колко рѣце са писали Постен (23) и Цветен (24) триод от манастира Света Екатерина на Синај. – *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, 2 (1999), с. 41–52.

ПУРКОВИЋ, М. Итинерар краља и цара Стефана Душана. – *Гласник Скопског научног друштва*, XIX (1938), с. 239–244.

ПУРКОВИЋ, М. *Српски патријарси средњега века*. Диселдорф: Српска православна епархија западноевропска, 1976.

РАДОЈИЧИЋ, Ђ. Сп. *Стари српски књижевници (XIV–XVII века)*. *Расправе и чланци*. Београд: Издавачко и прометно А. Д. Југоисток, 1942.

РАДОЈИЧИЋ, Ђ. Сп. Јаков Серски. Књигољубац и песник српски. – У: РАДОЈИЧИЋ, Ђ. Сп. *Творци и дела старе српске књижевности*. Титоград: Графички завод, 1963, с. 125–131.

РАДОЈИЧИЋ, Н. *Српски државни сабори у средњем веку*. Београд: СКА, 1940.

СИРКУ, П. Стари српски рукописи са сликама. – *Летопис Матице српске*, 197 (1899), с. 1–54.

СТАНКОВИЋ, Р. *Водени знаци хиландарских српских рукописа: XIV–XV века*. Београд: Народна библиотека Србије, 2007.

СТАНОВЕВИЧЪ, Ст. Сѣрскій митрополитъ Ѓаковъ. – *Анналы Института имени Н. П. Кондакова*, X (1938), с. 95–98.

СТАНЧЕВ, К. Археологитският корпус в превода на Исаяя Серски. Археологитски бележки. – *Археологитски прилози*, 3 (1981), с. 145–152.

СУБОТИЋ, Г., КИСАС, С. Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској гори. – *Зборник радова Византолошког института*, 16 (1975), с. 161–181.

ТЕМЧИН, С. Ю. Сербский столпный апракос Равулы (ок. 1353 г.): происхождение, особенности языка, структура. – *Slavistica Vilnensis*, 52(2) (Kalbotyга 2003), с. 131–177.

ТОМИН, С., ДРАГИН, Н. Трагом једног записа у Сарајевском препису Законоправила Светог Саве. – У: ТОМИН, С., ПОЛОВИНА, Н. (пр.) *Монахиња Јефимија. Новија сазнања*. Нови Сад: Платонеум, 2022, с. 105–123.

ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Писац и преводилац инок Исаија*. Крушевац: Багдала, 1980.

ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Монахиња Јефимија. Књижевни радови*. Крушевац: Багдала, 1983.

ФЕРЈАНЧИЋ, Б. *Византијски и српски Серу XIV века*. Београд: САНУ, 1994.

ФЕРЈАНЧИЋ, Б., ЂИРКОВИЋ, С. *Стефан Душан: краљ и цар (1331–1355)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.

ЦЕРНИЋ, Л. Белешке о писарима неких српских рукописа у манастиру Свете Катарине на Синају. – *Археографски прилози*, 4 (1982), с. 19–62.

ШПАДИЈЕР, И. Инок Исаија. – У: ШПАДИЈЕР, И. *Светогорска баштина*. Београд: Чигоја штампа, 2014, с. 112–118.

REFERENCES

CLEMINSON, R. *The Anne Pennington Catalogue. A Union Catalogue of Cyrillic Manuscripts in British and Irish Collections*. London: University of London, 1988.

GAVRILOVIĆ, Z. The Gospels of Jakov of Serres (London, B. L., Add. MS 39626), the family Branković and the Monastery of St Paul, Mount Athos. – In: CORMACK, R., JEFFREYS, E. (eds.) *Through the Looking Glass. Byzantium Through British Eyes*. London: Routledge, 2016, pp. 135–144.

HARISIADIS, M. Les miniatures du tetraevangile du mitropolite Jacob de Serrès. – In: *Actes du XIIe congrès international d'études Byzantines*, T. III. Beograd: Comité Yougoslave des études Byzantines, 1964, pp. 121–129.

MOŠIN, V., TRALJIĆ, M. S. Ćirilski spomenici u Bosni i Hercegovini. – *Naše starine*, VI (1959), s. 63–104.

PANAITESCU, P. P. *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR*. Vol. I, București: Editura Academiei Republicii populare Romîne, 1959.

SOLOVJEV, A., MOŠIN, V. A. (ur.), *Grčke povelje srpskih vladara. Diplomata graeca regum et imperatorum Serviae* (репринт издање). London: Variorum Reprints, 1974.

TARNANIDIS, I. C. *The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Mount Sinai: St. Catherine's Monastery, 1988.

TRAPP, E. *Prosopographisches Lexikon Der Palaiologenzeit, I–XI*. Wiena, 1976–1991.

WALTER, Ch. The Portrait of Jakov of Serres in London. Additional 39626. Its place in Palaeologue manuscript illumination. – *Zograf*, 7 (1976), pp. 65–72.

[Apokalipsa s tumačenjima, BAR, Cod. Slav. 100

BOGDANOVIĆ, D. (ur.) *Šest pisaca XIV veka*. Beograd: Prosveta, 1986.

BOGDANOVIĆ, D. Izmirenje srpske i vizantijske crkve. – U: BOŽIĆ, I., ĐURIĆ, V. J. (ur.), *O knezu Lazaru*. Beograd: Filozofski fakultet, 1975, s. 81–91.

BOGDANOVIĆ, D. *Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara*. Beograd: SANU: Narodna biblioteka SR Srbije, 1978.

CERNIĆ, L. Beleške o pisarima nekih srpskih rukopisa u manastiru Svete Katarine na Sinaju. – *Arheografski prilozi*, 4 (1982), s. 19–62.

DANILO, arhiepiskop. *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*. Beograd: SKZ, 1935.

FERJANČIĆ, B. *Vizantijski i srpski Ser u XIV veku*. Beograd: SANU, 1994.

FERJANČIĆ, B., ĆIRKOVIĆ, S. *Stefan Dušan: kralj i car (1331–1355)*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.

JUGOVIĆ, M. Titule i potpisi arhiepiskopa i patrijaraha srpskih. – *Bogoslovlje*, 3 (1934), s. 253–272.

JUHAS-GEORGIEVSKA, Lj. Književno delo monahinje Jefimije. – U: TOMIN, S., POLOVINA, N. (pr.) *Monahinja Jefimija. Novija saznanja*. Novi Sad: Platoneum, 2022, s. 15–48.

KORAĆ, V. Sveta Gora pod srpskom vlašću. – *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 31 (1992), s. 1–199.

MANO-ZISI, K. Anagnost Jovan, hilendarski pisar druge polovine XIV veka. – U: IVIĆ, P. (ur.) *Proučavanje srednjovekovnih južnoslovenskih rukopisa*. Beograd: SANU, 1995, s. 231–242.

OSTROGORSKI, G. O serskom mitropolitu Jakovu. – *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, X, 1 (1968), s. 219–226.

OSTROGORSKI, G. *Serska oblast posle Dušanove smrti*. Beograd: Naučno delo, 1965.

POPOV, G. Novootkrito svedenie za prevodačeska dejnost na bālgarski knižovnici ot Sveta Gora prez pārvata polovina na HIV v. – *Bālgarski ezik*, 5 (1978), s. 402–410.

POPOVA, T. Kolko rača sa pisali Posten (23) i Cveten (24) triod ot manastira Sveta Ekaterina na Sinaj. – *Palaeobulgarica/Starobālgaristika*, 2 (1999), s. 41–52.

PORČIĆ, N. *Dokumenti srpskih srednjovekovnih vladara u dubrovačkim zbirkama: doba Nemanjića*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 2017.

PURKOVIĆ, M. Itinerar kralja i cara Stefana Dušana. – *Glasnik Skopskog naučnog društva*, XIX (1938), s. 239–244.

PURKOVIĆ, M. *Srpski patrijarsi srednjega veka*. Diseldorf: Srpska pravoslavna eparhija zapadnoevropska, 1976.

RADOJČIĆ, N. *Srpski državni sabori u srednjem veku*. Beograd: SKA, 1940.

- RADOJIČIĆ, Đ. Sp. Jakov Serski. Knjigoljubac i pesnik srpski. – U: RADOJIČIĆ, Đ. Sp. *Tvorci i dela stare srpske književnosti*. Titograd: Grafički zavod, 1963, s. 125–131.
- RADOJIČIĆ, Đ. Sp. *Stari srpski književnici (XIV–XVII veka)*. *Rasprave i članci*. Beograd: Izdavačko i prometno A. D. Jugoistok, 1942.
- SIRKU, P. Stari srpski rukopisi sa slikama. – *Letopis Matice srpske*, 197 (1899), s. 1–54.
- ŠPADIJER, I. Inok Isaija. – U: ŠPADIJER, I. *Svetogorska baština*. Beograd: Čigoja štampa, 2014, s. 112–118.
- STANČEV, K. Areopagitskijat korpus v prevoda na Isaija Serski. Arheografski beležki. – *Arheografski prilozi*, 3 (1981), s. 145–152.
- STANKOVIĆ, R. *Vodeni znaci hilendarskih srpskih rukopisa: XIV–XV veka*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2007.
- STANOEVIČЪ, St. Sѣrskiĭ mitropolitъ ĭakovъ. – *Annaly Instituta imeni N. P. Kondakova*, X (1938), s. 95–98.
- STJEPANOVIĆ, S., SERAFIM, pr. *Sarajevski prepis Zakonopravila Svetog Save iz XIV vijeka (fototipsko izdanje)*. Dobrun: Dabar, 2013.
- SUBOTIĆ, G., KISAS, S. Nadgrobni natpis sestre despota Jovana Uglješe na Menikejskoj gori. – *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 16 (1975), s. 161–181.
- TEMČIN, S. Ju. Serbskij stolpnyj aprakos Ravuly (ok. 1353 g.): proishozdenie, osobennosti jazyka, ctruktura. – *Slavistica Vilnensis*, 52(2) (Kalbotyra 2003), s. 131–177.
- TOMIN, S., DRAGIN, N. Tragom jednog zapisa u Sarajevskom prepisu Zakonopravila Svetog Save. – U: TOMIN, S., POLOVINA, N. (pr.) *Monahinja Jefimija. Novija saznanja*. Novi Sad: Platoneum, 2022, s. 105–123.
- TRIFUNOVIĆ, Đ. *Monahinja Jefimija. Književni radovi*. Kruševac: Bagdala, 1983.
- TRIFUNOVIĆ, Đ. *Pisac i prevodilac inok Isaija*. Kruševac: Bagdala, 1980.
- VASILJEV, Lj., GROZDANOVIĆ-PAJIĆ, M., JOVANOVIĆ, B. Novo datiranje srpskih rukopisa u Biblioteci Rumunske akademije nauka. – *Arheografski prilozi*, 2 (1980), s. 41–68.]

SERBIAN SCRIPTORIUM IN SERRES AND SERBIAN-BYZANTINE POLITICAL AND CHURCH RELATIONS

Abstract. The study examines the model of the establishment of a Serbian political, spiritual and scriptural center in Serres during three decades of Serbian rule (1345–1371). The model is considered against two circumstances: historical – the anathema of the Serbian ruler, patriarch and archbishops, and geographical – the proximity of Serres to Mount Athos and the Bulgarian Empire. There are three important focuses of the work: the Four Gospels of Metropolitan Jacob, the books donated to the Sinai monks and the activity of monk Isai in the circle of secular and ecclesiastical aristocracy in Serres. By pointing out certain characteristics of the book of Metropolitan Jacob, the unique program of the Serbian ruler and the Serbian

church is sketched. Although exceptional individuals dedicated to literature stayed in Serres, the connection with the scriptoria on Mount Athos and those in the central part of the Serbian Empire raises the question to what extent we can speak of the existence of a developed Slavic scriptorium in Serres.

Keywords: Serres, scriptorium, Metropolitan Jacob, political-ecclesiastical relations, scribes

Milena Davidović, Research Assistant

ORCID-ID: 0000-0001-6340-8423

Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts

35/IV, Knez Mihailo Str., Belgrade 11000, Serbia

E-mail: milena.davidovic156@gmail.com